

- О. Висвітлення питання про утворення національних держав у 1917–1921 рр. у підручниках видавництва «Генеза» // Українська історична дидактика...; Литвин С. Висвітлення постаті Симона Петлюри в радянських та пострадянських шкільних підручниках з історії України // Українська історична дидактика...; Гонта Г., Петровські Н. Нові шкільні підручники в Україні // Українська історична дидактика...
14. Дашкевич Я.Р. Культурний детермінізм і навчання історії України // Конспект. – 1995. – № 7.
15. Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Український історичний журнал. – 2006. – № 4.
16. Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1939–2001). – К., 2005.

Summary

In the article the author analyzes the basic patterns inherent to a process of creation of new generation school textbook of history of Ukraine, which takes place in accordance with the updating of maintenance of school historical education and at the same time synchronously with the process of sovereignization, nationalization of native historical science. As an example of integration of achievements of science and requirements of updating of school historical education the author suggests textbooks for 9–11 classes of general school, created by writing team headed by F. Turchenko.

С. О. Терно

ПРОБЛЕМА НАЦІЇ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ

Україна досить молода держава, яка поки що знаходиться у стані розбудови державності та власної національної ідеї. Відсутність національної солідарності є серйозною проблемою, що періодично загострюється й інколи навіть загрожує процесу державотворення. Історична освіта – це той потужний засіб, що дозволяє прищепити спільні національні цінності підростаючому поколінню та забезпечити національну солідарність. Чи сприяють наші підручники з історії цьому та в якій мірі? Відповідь на це питання і є метою цієї розвідки.

У тій чи іншій мірі проблеми вивчення нації у шкільному курсі історії торкалися у своїх аналітичних статтях І. Гирич, І. Мішина, Я. Грицак, Н. Гончаренко та М. Кушнарєва, О. Удод та ін. Ми ставимо перед собою завдання з'ясувати основні проблеми історичної освіти, з якими зіткнулася Україна із здобуттям незалежності, яким чином відбувалася еволюція в розумінні поняття „нація” та підходах до вивчення нації в школі, який вплив освіта справила на українську реальність.

Протягом останніх двох з половиною століть українці не мали можливості вивчати свою історію. Спочатку Російська імперія, а потім і Радянський Союз проводили систематичну політику русифікації українського населення, складовою частиною якої була міфологізація української історії. Правлячі режими всіма способами намагалися витравити зі свідомості українців саме поняття „Україна”, а також поняття „український народ”, „українська нація”. У часи Російської імперії саме існування української нації як такої ставилося під сумнів. Заборонялося видавати наукову, релігійну й навчальну літературу українською мовою. Вважалося, що українці – складова частина російської нації, що говорить ополеченою російською мовою. Протягом століть українцям навіювалася думка, що вони не є нацією й не мають права на свою державність.

Становище українців у СРСР можна вважати ледве більш сприятливим, ніж у Російській імперії. Основна доктрина про єдність російського й українського народів залишилася, але за українцями хоча б формально було визнане право на свою мову й деякі атрибути державності. Велику роль у цьому відіграв український національний рух XIX–XX ст., що увінчався відродженням української державності в першій чверті XX ст. Нетривале існування Української народної республіки й Української держави Павла Скоропадського заклало основу національної самосвідомості української інтелігенції, що продовжувала відстоювати ідею відродження української державності протягом XX ст.

У СРСР, як й у Російській імперії, активно проводилася політика русифікації, суть якої полягала в обмеженні сфери використання української мови сімейним побутом. Наприклад, етнічний українець в Запоріжжі був позбавлений можливості навчатися в школі українською мовою. У місті просто не було українських шкіл. Більше того, активно пропагувалася практика звільнення від вивчення української мови як предмета в російській школі за бажанням батьків. Так що розповсюдженою стала ситуація, коли українці взагалі не знали своєї рідної мови.

Цей невеликий історичний екскурс був зроблений спеціально, для того щоб нагадати ту складну ситуацію, у якій опинилася Україна в 1991 р., коли СРСР розпався. Здобувши незалежність, Україна як держава зштовхнулася із серйозною проблемою, як відродити національну самосвідомість. Особливо гостро ця проблема стояла в Південно-Східному регіоні, що у силу певних історичних обставин мав маргінальний характер. По суті, у Південно-Східній Україні проживало змішане в етнічному плані

населення, з великою часткою російського етносу. Широко розповсюдженою у цьому регіоні була імперська свідомість із елементами російського шовінізму. Особливо яскраво така ситуація проявляється й донині в Криму.

В основу державної політики при першому Президентові України Л. Кравчуку (1991–1994) була покладена ідея національного відродження. У галузі освіти це відбилося в прийнятті 3 листопада 1993 р. Державної національної програми „Освіта” („Україна ХХ століття”). Одним з найважливіших принципів реалізації програми проголошувалася національна спрямованість освіти, що передбачала невіддільність освіти від національного ґрунту, її органічне поєднання з національною історією й народними традиціями, збереження й збагачення культури українського народу, визнання освіти найважливішим інструментом національного розвитку й гармонізації міжнаціональних відносин [1, с. 2].

Ідея національного відродження пронизувала всі структурні частини Державної програми, а саме: „Зміст освіти”, „Дошкільне виховання”, „Загальна середня освіта”, „Позашкільне навчання й виховання”, „Професійна освіта”, „Вища освіта” [1, с. 2–8]. Більше того, спеціальний розділ програми був присвячений національному вихованню [1, с. 4], головною метою якого проголошувалося набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовного надбання українського народу.

Згодом (в 1995–2001 рр.) розпочалася робота над створенням концепції історичної освіти. У журналі „Історія в школах України” й в „Інформаційному збірнику Міністерства освіти України” друкувалися проекти, розроблені різними авторськими колективами, а також критичні матеріали. У запропонованих концепціях курс історії України, як правило, розглядався як найважливіший засіб національного виховання [2, с. 11–24].

Особливо складне завдання постало перед істориками. По суті, необхідно було створити історію України, що називається „з нуля”. Як справедливо відзначав Марко фон Хаген, по мірках інтелектуальної організації професійної історіографії Україна не має історії, оскільки жодна з держав, що перебувають сьогодні між Берліном і Москвою, не існувала під час становлення сучасної історіографії на початку й у середині ХІХ ст., і їхня історія в очах більшості сучасних дослідників продовжує мати наліт штучності, не справжності [3, 658–673]. Проте необхідно зазначити, що в Радянському Союзі існував короткий курс української історії в рамках курсу Історії СРСР. Але це був фрагментарний, сфальсифікований та тенденційний курс.

Виникло відразу багато гострих питань, які періодично обговорювалися в пресі. Наприклад, гетьман Іван Мазепа, що спробував вивести Україну з-під впливу петровської Росії, – хто він: зрадник або національний герой? Чи правильно вчинив Богдан Хмельницький, вступивши в союз із Росією? Київська Русь – це „коліска трьох братніх народів”: українців, росіян і білорусів, або це українська історія?

Але проблема виникла не тільки з інтерпретацією вже відомих фактів, але й із установами нових, раніше невідомих. Я. Грицак, зокрема, акцентував увагу на таких проблемах: 1) коли точно відбувся бій під Крутами? 2) скільки людей загинуло під час голодомору 1932–1933 рр.? 3) чи правда, що у Львові проводилися „дні Петлюри” – акції масового знищення українською поліцією місцевого єврейського населення влітку 1941 р.? 4) чи правда, що Андрій Шептицький покінчив життя самогубством? [4, с. 68].

Становлення незалежної України супроводжувалося інтенсивним переосмисленням минулого, формуванням у суспільстві нової історичної свідомості. Міфи й догми тоталітарної системи поступово відходили в минуле. Стало помітним у суспільстві прагнення довідатися про історичну правду. В основному з великим зацікавленням сприймалися публікації, у яких висвітлювалися замовчувані раніше факти, висвітлювалися „білі плями” історії України. Дуже часто історичні дослідження спричинювали серйозні зрушення у світогляді, руйнували колись непохитні стереотипи комуністичної ідеології, формували високі громадські почуття, прагнення до активної участі в будівництві незалежної демократичної держави. Проте процес створення української історії проходив дуже болісно. Для значної частини громадян, у тому числі професійних істориків і викладачів історії шкіл і вузів, нововиявлені факти важко вписувалися в старі схеми історії, не сприймалися як історичні обставини життя народу, не ставали елементами історичної пам’яті.

По суті, уперше концепція національної історії ХХ ст. була представлена саме в підручниках для загальноосвітніх шкіл. Першим таким підручником став підручник Ф. Турченка „Новітня історія України” [5, с. 344]. Спроба представити національно-державницьку концепцію історії України була сприйнята далеко неоднозначно. Оцінки підручнику давалися різко полярні, особливо на Півдні й Сході України. Багато в чому це було обумовлено тим, що книга професора Турченка охоплювала найбільш драматичний період в історії української нації. Це – революція й громадянська війна; 20 років „соціалістичного будівництва” з його насильницькою колективізацією, непосильною індустріалізацією; інспірованим владою голодомором 1932–1933 рр., що забрав понад 7 млн людських життів і завдав непоправного удару по українській нації. Це також – Друга світова війна, що унесла понад 5 млн українців на фронтах, у комуністичному підпіллі, партизанському русі й Українській Повстанській Армії.

Всі ці проблеми раніше в підручниках й в історичній літературі висвітлювалися однобоко або замовчувалися. Зокрема, ретельно приховувався факт інспірованого владою голодомору 1932–1933 рр., однобоко висвітлювалася боротьба Української Повстанської Армії в Західній Україні в роки Другої світової війни за державотворення.

Публікація підручника Ф. Турченка викликала великий суспільний резонанс. У пресі, на телебаченні розгорнулися запеклі дискусії щодо представленої в підручнику національно-державницької концепції історії України. Матеріали обговорення були представлені двома масивами. Перший масив складався з анкетного опитування 300 учителів історії Запорізької області, що проводився кафедрою суспільних наук Запорізького інституту вдосконалення вчителів. Другий масив – це рецензії в засобах масової інформації, авторами яких були вчителі, керівники органів народної освіти, викладачі вузів, журналісти, керівники підприємств, ветерани війни, політики.

Переважає більшість учителів історії й рецензентів позитивно оцінили запропоновану Ф. Турченком концепцію історичного розвитку України. На питання анкети: „Чи згодні ви з історичною концепцією підручника?” 70 % опитаних відповіли ствердно. Як правило, свої відповіді респонденти аргументували такими висловленнями: „нарешті школа отримала справжній підручник з історії України”; „нарешті сказано правду” тощо.

Разом з тим, частина опитаних учителів оцінила підручник негативно, в основному через неприйняття його національно-державницької спрямованості. 15 % респондентів дали однозначно негативну оцінку підручнику, інші 15 % не погодилися із запропонованою концепцією частково. Принципові заперечення щодо підручника були висловлені в 36 рецензіях. Насамперед, рецензенти заперечували, що події 1917–1920 рр. можна оцінити як національну революцію. Безпеліційно відкидалася правомірність аналізу національних особливостей України, їхній вплив на хід подій 1917–1920 рр. У рецензії ветеранів війни, зокрема, зазначалося: «...зовсім не варто, як це робить автор, підкреслювати національну приналежність членів ЦК КП(б)У або Раднаркому України. Негідно говорити про трудівників, що будували промисловість України на початку століття: „росіяни”, „некорінні” або „русифіковані”».

У даному висловлюванні представлена досить розповсюджена позиція, що культивувалася радянською історіографією й підручниками історії. Суть цієї позиції полягає в переконанні про величезний інтегруючий потенціал російської етнічної спільноти, що здатна відродити східнослов'янську єдність і тим самим протистояти „буржуазному націоналізму” і сепаратизму. За даними І. Мішиної, 64 % опитаних учителів Севастополя оцінювали поняття „національний” як руйнівну силу, здатну зіпсувати відносини між людьми різних національностей [6, с. 256]. На погляди цих учителів, як стверджує І. Мішина, вплинули особливості східно-православної політичної культури й правосвідомості, що базується на ідеалах соборності й общинності.

Подібні цінності активно пропагувалися підручниками історії в радянський час. Причому мало місце дивне поєднання марксизму з великодержавним російським шовінізмом. «Головною темою радянської історіографії, – стверджує Я. Грицак, – була демонстрація „вічних” устремлінь українців до „возз'єднання” з „братнім” російським народом» [4, с. 63]. У цілому, в негативних оцінках підручника Ф. Турченка простежувалося небажання частини українського суспільства відійти від більшовицької схеми історії, і поширені вони були в основному на Півдні та Сході України.

Першим підручником часів незалежності, у якому спеціально розглядалося питання становлення й консолідації української нації, був підручник В. Сарбея „Історія України (XIX – поч. XX ст.)” для учнів 9 класу загальноосвітньої школи [7, с. 224]. Проблема становлення національної ідентичності розглядалася автором з погляду так званого „кровного права”. Такий спосіб ідентифікації передбачає, що члени однієї нації мають спільне походження й спільну культуру, тобто підручник формував в учнів етнічну ідентичність. По суті, у першому реченні параграфа автор чітко позначив свою позицію: „Процес становлення й консолідації української нації на етнічній основі значно підсилюється й прискорився після ліквідації феодально-кріпосницьких відносин на всій території України” [7, с. 104].

Автор указував на особливості становлення соціальної структури української нації: 1) незначна частка українців у провідних галузях економіки (промисловість, торгівля, транспорт, наука, медицина й мистецтво); 2) незначна частина українців серед міського населення (близько 1/3); 3) формування української нації переважно як селянської (74 % усього населення України були селянами). Цементуючою силою єдності національної культури виступала українська мова.

У підручнику В. Сарбея міститься чимало заяв, що протиставляють представників інших національностей, що проживали в Україні, корінному населенню. Наприклад: 1) „Ворожою силою стосовно українців виступила більшість поміщиків в Україні, насамперед російського й польського походження” [7, с. 105]; 2) „Негативну роль у зміцненні народного господарства України зіграли численні іноземні підприємці. Більша частина їхнього прибутку переправлялася за кордон” [7, с. 108].

Слід відзначити, що в основу перших українських підручників був покладений принцип формування етнічної ідентичності [8, с. 127; 9, с. 175; 10, с. 270; 11; 12, с. 288; 13; 14, с. 119; 15, с. 303; 16, с. 157]. Аналіз Н. Гончаренко й М. Кушнарської наочно продемонстрував цю обставину [17, с. 20–21]. Основний висновок, до якого дійшли автори, полягає в наступному. Практично у всіх підручниках

і посібниках історія України трактується відповідно до історіографічної традиції, що була закладена М. Грушевським, а саме: як історія етнічних українців, а точніше – як „шлях українського народу до незалежності”. Нація зображувалася, як відзначав Марко фон Хаген, безневинною жертвою інших народів у черзі героїчних, але безумовно трагічних сутичок за національну незалежність [3, с. 658–673]. І в цьому плані Україна не була унікальною: подібні спроби сконструювати патріотичну історію були характерні для всіх „неісторичних націй” [18, с. 28–39] Східної й Центральної Європи.

При цьому слід зазначити, що учням не пояснювалися відмінності між поняттями „нація”, „етнос” і „народ”. Зміст цих понять не розкривався в підручниках, і часто вони використалися як синоніми. Проте, проведений нами в 1998 р. педагогічний експеримент в 9-х класах загальноосвітніх шкіл м. Запоріжжя показав, що учні (близько 80 %) у цілому правильно засвоювали основні ознаки поняття „нація”: територія, культура, мова, спільність економічного життя, наявність державності. При цьому спостерігався дуже цікавий факт: незважаючи на домінування у перших українських підручниках принципу етнічної ідентичності й численних жалкувань про відсутність власної держави, 44 % респондентів указали, що держава є обов’язковим атрибутом нації, а 11% респондентів ототожили поняття „нація” й „держава”.

Подібний феномен можна пояснити поєднанням двох підходів у викладі національної історії: з одного боку, національна історія представлялася як історія українців, а з іншого, – як шлях українців до незалежності й власної державності, що має древні корені, але була втрачена в силу історичних обставин.

Слід зазначити, що перші підручники зазнали ґрунтовної критики на рубежі ХХ–ХХІ ст. Зокрема, історики, методисти почали звертати увагу громадськості на тенденційність у викладі національної історії. Критика стосувалася таких важливих моментів:

Зосередженість на конфліктах, що провокувало використання відповідної мілітаристської термінології (розчленування, завоювання, вторгнення, захоплення, підступні напади, зрадництво).

Використання подвійних стандартів: 1) постійна боротьба за незалежність перетворює наших воїнів у захисників (навіть на чужій території), а чужих – у загарбників; 2) наші князі – це „лицарі у відношенні до своїх суперників”, у той час як їхні суперники представлялися негативно: „озвірілі татари”, „орди печенігів робили набіги, їхні напади були особливо жорстокими й безжалісними” і т. п.

Формування негативного образу народів-сусідів, зокрема російського. Характерними для підручників були нечисленні емоційно нейтральні згадування про російський етнос, і в той же час численні негативні згадування про Росію як імперську державу із загарбницькою політикою (Московське царство, Російська імперія). При цьому не проводилося чітке розмежування між російською державою й росіянами як народом, що розцінювалося критиками як можливість перенесення негативного стереотипу держави на етнічних росіян, у тому числі й на російську меншість в Україні.

„Культурна нечутливість” навіть відносно співвітчизників-українців, яскравим прикладом якої служить висвітлення теми церковної унії. Незважаючи на те, що уніатська (греко-католицька) церква в ХІХ – ХХ ст. фактично стала національною церквою для українців Галичини, проте створення цієї церкви продовжує трактуватися в основному як наслідок підступу Варшави й Ватикану. Проблема полягає в тому, що учні Західної України в основному є греко-католиками й т. п.

Догматичний підхід марксизму-ленізму й діалектичного матеріалізму знайшов своє нове втілення в написанні національної історії України у вигляді віри в одну-єдину вірну історію. Тому дуже часто історія України, написана з національних позицій, мала багато загального з тією версією, яку вона покликана була замінити [19].

Багато в чому зазначені недоліки мають місце в наших підручниках, але, очевидно, прагнення ствердити позиції насамперед титульної нації в Україні є закономірним етапом становлення державності „неісторичних націй”. Аналогічні процеси мали місце практично в усіх країнах Східної Європи [3, с. 658–673], і вищезгадані недоліки є труднощами росту. Останнім часом з’явилися підручники нового покоління, у яких практично усунута так називана „культурна нечутливість”, зокрема підручники Я. Грицака, М. Поповича й Н. Яковенко [20, с. 360; 21, с. 312]. Певною віхою стала публікація підручника Я. Грицака „Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.” [20, с. 360].

У даному посібнику автор уперше представив учням теоретичні підходи до визначення поняття „нація” і здійснив аналіз процесу становлення української нації, використовуючи модернізаційну схему розвитку суспільства, що в 60–80-ті рр. розроблялася в роботах Карла Дейча, Ернеста Геллнера, Ерика Гобсбаума, Мирослава Гроха та ін. Такий комплексний похід дозволив простежити, як у процесі переходу від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства виникають нові господарські зв’язки, які економічно поєднують раніше роз’єднані території, як зникає патріархальне селянство й формуються нові соціальні групи, відбувається „соціальна мобілізація”, виникає й розвивається національний рух, відбувається формування націй і дозрівають передумови національної революції й виникнення національної держави.

У той же час відзначалася важлива особливість формування української нації: незважаючи на процес модернізації в Україні, більшість українців продовжувала жити традиційним життям, слабо реагуючи на економічні зміни [20, с. 14–15]. При цьому автор наочно демонструє причини такого перебігу подій, які багато в чому полягали в залежному становищі України (низький рівень освіти в порівнянні з Гетьманщиною як наслідок імперської політики, наявність величезних земельних просторів Російської імперії й заохочення імперським урядом колонізації неосвоєних земель та ін.) [20, с. 61–62].

Автор спробував розширити рамки історичного процесу в Україні й показати, що сучасна Україна не є творенням винятково національно свідомої інтелігенції. Не менш важливим, на його думку, був внесок „окупаційних” режимів, а також численної армії чиновників, офіцерів і т. п. Важливим моментом слід визнати розширення соціальної бази „українського проекту” і включення до неї інших національних груп, які зробили свій внесок у становлення української нації, часто не усвідомлюючи того й переслідуючи зовсім інші цілі.

При цьому Я. Грицак наголошував на винятковій важливості визнати цей факт, що мало б як наукове, так і політичне значення [4, с. 73], оскільки співучасть у такому „проекті” у минулому передбачає відповідальність за його результати в майбутньому всіх тих, хто проживає на території України, незалежно від національності й політичних уподобань.

Дуже важливим нововведенням у підручнику Я. Грицака було положення про те, що процес становлення модерних українських націй проходив синхронно з аналогічними процесами в Західній Європі. Він стверджував, що церковний рух і козацькі війни XVI – XVII ст. є українським аналогом європейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності – національної свідомості, а національне відродження XIX ст. – трансформація національної самосвідомості відповідно до нових умов і поширення цієї форми свідомості серед мас [20, с. 15].

Автором була зроблена спроба реабілітувати „націоналізм” – рух й ідеологію, в основу якої покладений принцип, що кожний етнос має право на створення власної держави (без крайніх його проявів) [20, с. 15]. Проблема полягала в тому, що в радянський час націоналізм був повністю дискредитований і використовувався як лайка.

Таким чином, можна констатувати, що підручник Я. Грицака більше орієнтований на формування в учнів політичної ідентичності. Так чи інакше, також використовувався підхід, в основу якого було покладене право території. Ключовим моментом цього підходу є збільшення солідарності населення певного регіону, незалежно від етнічних, мовних, культурних, релігійних та інших відмінностей. Отже, була започаткована трансформація „поганого”, або „етнічного”, „кровного” націоналізму, характерного для Східної Європи, до „гарного”, або „цивільного” націоналізму, властивому країнам Західної Європи [22, с. 658–673].

Слід зазначити, що поява підручника Я. Грицака стала епохальною подією у вивченні проблем становлення української нації. До цього в Україні не було настільки серйозного розгляду питань становлення й консолідації української нації на такому високому теоретичному й методологічному рівні.

Підводячи підсумки аналітичного огляду підручників, слід зазначити, що з незалежністю України відбулися й серйозні зміни в системі історичної освіти. У першу чергу були переглянуті методологічні підходи до висвітлення історії: якщо раніше основними діючими суб’єктами історичного процесу були класи, а основною рушійною силою – класова боротьба, то тепер основними суб’єктами історії стають нації, а основною рушійною силою – їхні взаємозв’язки та відносини. Вивчення національного руху, процесу становлення й консолідації української нації стають наскрізними темами протягом усього вивчення історії в школі.

Безумовно, подібні зміни в історичній освіті не могли не позначитися на стані національної самосвідомості молодого покоління українських громадян. Принаймні, протягом останніх десяти років зі школи виходили випускники, які вивчали зовсім іншу історію: не історію класів та їхньої боротьби з „вічними” устремліннями українців до „возз’єднання” з „братнім” російським народом”, а історію націй та їхньої взаємодії з акцентом на становленні української нації з її прагненням до незалежності. Звичайно, не обходилося без крайнощів: ідеалізації українців, навіть деякого самозамилування. Але факт залишається фактом – школа за допомогою підручників історії сприяла тому, що школярі ідентифікували себе українцями (громадянами України), навіть якщо вони належали до різних етнічних груп. Таким чином, порівняно нетривалий строк існування української державності привів до суттєвих змін у свідомості молодих громадян України, у тому числі й у Південно-Східному регіоні України.

Таким чином, проблема вивчення нації в українських підручниках має свою, хоч і невелику, історію. Саме українська нація стала головним суб’єктом вітчизняної історії в підручниках із здобуттям Україною незалежності. Така трансформація змісту історичної освіти сприяла значним змінам у суспільній свідомості, однією із яких є формування національної ідентичності. І 2004 р. наочно продемонстрував це.

Джерела та література

1. Державна національна програма „Освіта” („Україна ХХІ століття”) // Освіта. – 1993. – № 44-45-46
2. Концепція безперервної історичної освіти в Україні: Проект // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1995. – № 8.
3. Marc von Hagen. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. – 1995. – Vol. 54. – No. 3.
4. Грицак Я. Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – К., 2000.
5. Турченко Ф. Г. Новейшая история Украины. Часть первая. (1917–1945 гг.) – К., 1994.
6. Мішина І. Деякі підходи до висвітлення понять „нація” та „національна держава” у підручниках з нової історії (з авторського досвіду) // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – К., 2000.
7. Сарбей В. Г. История Украины (XIX – нач. XX ст.). – К., 1995.
8. Вовк Ю. Й., Мадзей С. М., Смолей В. В. Історія України. Україна в період середньовіччя: Навч. посібник для учнів 7 кл. загальноосвітніх шк. – Тернопіль, 1997.
9. Власов В. С., Коляда І. А. Історія України. 8 клас: Проб. навч. посібник. 4-те вид., доп. й перероб. – К., 1996.
10. Смолій В. А., Степанков В. С. Історія України: Давні часи та середньовіччя: Пробний підруч. для 7 класу. – К., 2000
11. Коваль М., Кульчицький С., Курносів Ю. Історія України. 10–11 клас. – Київ, 1992
12. Кульчицький С. В., Коваль М. В., Лебедева Ю. Г. Історія України: Підручник для 10 кл. серед. шк. – К., 1998.
13. Нариси з історії України: новий погляд (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.) / Ред. В. Слюсаренко. – К., 1996.
14. Лях Р. Д., Темірова Н. Р. Історія України. З найдавніших часів до середини ХІV століття: Підручник для 7 кл. серед. шк. – К., 1995.
15. Швидько Г. К. Історія України. Середньовічна Україна ХІV–ХVІІІ ст.: Проб. підручник для 8 кл. серед. шк. – К., 1996.
16. Пісем О. В., Даниленко В. М., Левітас Ф. Л., Ольбішевський А. Л., Панченко П. П. Історія України ХХ ст. Для тих, хто готується до іспитів: Довідник / П. П. Панченко (ред.). – К., 1999.
17. Гончаренко Н., Кушнарєва М. Школа іншування // Критика. – 2001. – № 4.
18. Термин И. Лысяка-Рудницкого, которым он обозначал нации с прерванной государственностью (Лысяк-Рудницкий И. Историчні есе. – Т. 1. – К., 1994).
19. Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 3.
20. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996.
21. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. – К., 1997.
22. Терминология используется по Марку фон Хагену (Marc von Hagen. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. – 1995. – Vol. 54. – No. 3)

Summary

The main problems of the Teaching History Science, which Ukraine came across because of getting the independence, are regarded. Also the author researches the evolution process in the understanding the phenomenon “nation” and various approaches to the studying of the “nation” at school, in what way the education has influenced the Ukrainian reality as well. Should be noted that since the nineties of the 20th century the transformation from “bad” or “ethnic” nationalism, which is typical for the Eastern Europe, to “good” or “civil” nationalism of the Western Europe has taken place in the Ukrainian textbooks. The conclusion is that the studying of nation-making problem caused the significant changes in the social realization as for the national identity for the nation.